

ΚΕΝΤΡΟ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ

XXVIII

2002

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Α. ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ

«ΤΑΞΙΣ ΓΙΝΟΜΕΝΗ ΕΠΙ ΣΑΛΕΥΘΕΙΣΑΝ ΑΓΙΑΝ ΤΡΑΠΕΖΑΝ»
ΣΤΟ ΚΥΠΡΙΑΚΟ ΕΥΧΟΛΟΓΙΟ *BARBERINI GRECO 390*

ΛΕΥΚΩΣΙΑ

2002

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Α. ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ

«ΤΑΞΙΣ ΓΙΝΟΜΕΝΗ ΕΠΙ ΣΑΛΕΥΘΕΙΣΑΝ ΑΓΙΑΝ ΤΡΑΠΕΖΑΝ»
ΣΤΟ ΚΥΠΡΙΑΚΟ ΕΥΧΟΛΟΓΙΟ *BARBERINI GRECO 390**

«Τόπος Θεοῦ καὶ ἀνάπαυσις» καλεῖται ἡ ἀγία τράπεζα ἀπὸ τὸν ἅγιο

* Θεομιές ευχαριστίες εκφράζονται στη *Comité Catholique pour la Collaboration Culturelle*, στους καθηγητές Robert F. Taft S.J. και Stefano Parenti, καθώς επίσης και στο *Trustees of Harvard University* για την αποδοχή μου ως “Summer Fellow in Byzantine Studies” (καλοκαίρι 2001) στο *Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies* (Washington DC), χώρο στον οποίο ολοκληρώθηκε η συγγραφή του άρθρου.

Πίνακας βραχυγραφιών και συντμήσεων:

Arranz = M. Arranz, *L'eucologio costantinopolitano agli inizi del secolo XI. Hagiasmatarion & Archieratikon (Rituale & Pontificale) con l'aggiunta del Leiturgikon (Messale)*, Roma 1996.

B336 = S. Parenti, E. Velkovska, *L'eucologio Barberini gr. 336. Seconda edizione riveduta con traduzione in lingua italiana*, (Bibliotheca «Ephemerides Liturgicae Subsidia» 80) Roma 2000 [οι παραπομπές γίνονται σύμφωνα με την εσωτερική αρίθμηση της έκδοσης του χειρογράφου].

Dmitrievskij = A. Dmitrievskij, *Opisanie liturgicheskix rukopisej xranjashchixsja v bibliotekax pravoslavnago vostoka*, II: *Ευχολόγια*, Kiev 1901.

Εγκαίνια = Αποστολική Διακονία, *Ακολουθία και τάξις εις Εγκαίνια Ναού*, Αθήνα 1997⁵.

Goar = J. Goar, *Ευχολόγιον sive Rituale Graecorum Complectens Ritus et Ordines Divinae Liturgiae, Officiorum, Sacramentorum, Consecrationum, Benedictionum, Funerum, Orationum, etc. Cuilibet Personae, Statui vel Tempori Congruos, Juxta Usus Orientalis Ecclesiae ...*, Βενετία 1730² (επανέκδοση Graz 1960).

Ioannides, “Bulla Cypria” = G. A. Ioannides, “La Constitutio o *Bulla Cypria Alexandri Papae IV del Barberinianus graecus 390*”, OCP 66 (2000) 335-372.

Ioannides, *Estratto* = Του ίδιου, *Il manoscritto Barberini greco 390: edizione e commento liturgico*, (Pontificio Istituto Orientale, Excerpta ex Dissertatione ad Doctoratum) Roma 2000.

Mateos, *Célébration* = J. Mateos, *La célébration de la parole dans la liturgie byzantine*, (OCA 191) Rome 1971.

Meester, *Rituale* = P. de Meester, *Liturgia bizantina. Studi di rito bizantino alla luce della teologia, del diritto ecclesiastico, della storia, dell'arte e dell'archeologia*. II.6: *Rituale-benedizionale bizantino*, Roma 1930.

OCA = Orientalia Christiana Analecta.

OC = Oriens Christianus.

Συμεών αρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης (+1429)¹. Η ζώσα θεολογία της Εκκλησίας, όπως θεόπνευστα καταγράφεται μέσα στη λειτουργική γλώσσα της ακολουθίας των εγκαινίων ναού, «ἅγιον ἁγίων» ονομάζει το ιερό θυσιαστήριο². Αποτελεί η αγία τράπεζα το ζωοδόχο και πανάγιο κέντρο του ιερού ναού και κατ' επέκταση της ζωής της Εκκλησίας. Είναι γύρω από την αγία τράπεζα, όπου συντελείται η σύναξη της τοπικής Εκκλησίας και πραγματώνεται η σύνοδος της «μιάς, αγίας, καθολικής και ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας». Πάμπολλες είναι οι αναφορές σ' αυτήν μέσα στην ορθόδοξη λειτουργική

OCP = *Orientalia Christiana Periodica*.

Παπαϊωάννου, *Τακτικόν* = Χ. Ι. Παπαϊωάννου, «*Τακτικόν*» ἤτοι *αρχιερατικόν ευχολόγιον της επισκοπῆς Καρπασέων και Αμμοχώστου εκ χειρογράφου της ιερᾶς μητροπόλεως Κιτίου*, Λάρισα 1915.

Taft, *Beyond* = R. F. Taft, *Beyond East and West. Problems in Liturgical Understanding*, Rome 1997².

Taft, *Byzantine Rite* = Του ίδιου, *The Byzantine Rite. A Short History*, (American Essays in Liturgy Series) Collegeville: The Liturgical Press 1992.

Taft, *Great Entrance* = Του ίδιου, *The Great Entrance. A History of the Transfer of Gifts and Other Pre-anaphoral Rites of the Liturgy of St. John Chrysostom*, (OCA 200) Rome 1978².

Taft, "Liturgy" = Του ίδιου, "The Liturgy of the Great Church: An Initial Synthesis of Structure and Interpretation on the Eve of Iconoclasm", *Dumbarton Oaks Papers* 34-35 (1980-1981) 45-75.

Taft, "Pontifical Liturgy" I-II = Του ίδιου, "The Pontifical Liturgy of the Great Church according to a Twelfth-Century Diataxis in Codex *British Museum Add. 34060*", I: OCP 45 (1979) 279-307· II: OCP 46 (1980) 89-124.

Taft, "Skeuophylakion" I-II = Του ίδιου, "*Quaestiones Disputatae: The Skeuophylakion of Hagia Sophia and the Entrances of the Liturgy Revisited*", I: OC 81 (1997) 1-35· II: OC 82 (1998) 53-87.

Τρεμπέλα Β' = Π. Ν. Τρεμπέλα, *Μικρόν Ευχολόγιον*. Β': *Αι ακολουθίαι και τάξεις Αγιασμού υδάτων, Εγκαινίων, Ὁρθρου και Εσπερινού κατά τους εν Αθήναις ἰδία κώδικας*, Αθήνα 1998².

Τρεμπέλα, *Λειτουργία* = Του ίδιου, *Αι τρεῖς λειτουργίαι κατά τους εν Αθήναις κώδικας*, Αθήνα 1982².

1. (επιμέλεια) J.-P. Migne, *Patrologia Graeca* 155, 704 (παράγραφος δ').

2. Για να συνεχίσει η ἰδία ευχή: «ὡστε ἡμᾶς παρεστῶτας αὐτῶ, ὡς τῶ φρικτῶ τῆς βασιλείας σου θρόνῳ, ἀκατακρίτως λατρεῖν σοι... καὶ τὴν ἀναίμακτον θυσίαν τῆ σῆ προσφέροντας ἀγαθότητι, εἰς ἔκουσίων καὶ ἀκουσίων ἀμαρτημάτων συγχώρησιν, εἰς κυβέρνησιν βίου, εἰς ἀγαθῆς πολιτείας κατόρθωσιν, εἰς ἐκπλήρωσιν πάσης δικαιοσύνης». Την έκδοση της σχετικῆς ευχῆς του κυπριακού ευχολογίου *Barberini greco 390*, βλ. Ioannides, *Estratto* 58 (B72.24).

παράδοση, με αποκορύφωμα την ἴδια την ακολουθία εγκαινίων ναού και καθιδρύσεως αγίας τράπεζας.

Η παρούσα εργασία επικεντρώνεται στη μελέτη και παρουσίαση της ακολουθίας «ἐπὶ σαλευθεῖσαν ἁγίαν τράπεζαν» στο λειτουργικό χειρόγραφο κώδικα της Βιβλιοθήκης του Βατικανού *Barberini greco 390*, το σημαντικότερο κυπριακό ευχολόγιο απ' ὅσα μέχρι σήμερα γνωρίζουμε³, του οποίου η αντιγραφή από τον «τλήμονα Ἰλαρίωνα» (φ. 111β)⁴ υπολογίζεται μεταξύ των ετών 1575 (*terminus post quem*) και 1580 (*terminus ante quem*)⁵.

Το ενδιαφέρον μας θα επικεντρωθεί στη μελέτη δύο βασικών θεμάτων: (α) έκδοση του κειμένου και (β) σύντομα λειτουργικά σχόλια με κέντρο αναφοράς την κυπριακή λειτουργική παράδοση, ὡπως αὐτή καταγράφεται μέσα από τα χειρόγραφα ευχολογία της.

Σκοπός και στόχος είναι να καταδείξουμε το λειτουργικό γεωγραφικό χώρο προέλευσης της ακολουθίας «ἐπὶ σαλευθεῖσαν ἁγίαν τράπεζαν» στα κυπριακά ευχολόγια και να υποβοηθήσουμε την ιστορική λειτουργική κατανόηση της διάταξης της ακολουθίας. Παράλληλα θα εστιάσουμε την προσοχή μας στη σημερινή λειτουργική ζωή και πράξη της ελληνορθόδοξης Εκκλησίας, αναφορικά με την τέλεση της ακολουθίας αὐτῆς⁶. Τέλος, ὑπὸ μορφή

3. Για το κυπριακό ευχολόγιο *Barberini greco 390*, πρβλ. Ioannides, "Bulla Cypria" και στη σ. 349 την υποσ. 71 για σχετική βιβλιογραφία· του ίδιου, *Estratto*.

4. Για το γραφέα του κώδικα δε γνωρίζουμε, μέχρι σήμερα, τίποτε περισσότερο εκτός από το ὄνομά του, το οποίο μας δίνεται στο φ. 111β μέσα στο βιβλιογραφικό σημείωμα του χειρογράφου, ἓνα μακροσκελές ποίημα 52 στίχων. Για το γραφέα, πρβλ. E. Gamillscheg, D. Harlfinger, P. Eleuteri, *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600*. 3: *Handschriften aus Bibliotheken Roms mit dem Vatican*. A: *Verzeichnis der Kopisten*, (Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik III/3A) Wien 1997, 98 (No 254)· H. Hunger, *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600*. 3: *Handschriften aus Bibliotheken Roms mit dem Vatican*. B: *Paläographische Charakteristika*, (Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik III/3B) Wien 1997, 94-95 (No 254). Την έκδοση του βιβλιογραφικού σημειώματος και σχετικά σχόλια, βλ. C. N. Constantinides, "Poetic Colophons in Medieval Cypriot Manuscripts", (επιμέλεια A. A. M. Bryer, G. S. Georghallides) *The Sweet Land of Cyprus. Papers Given at the Twenty-Fifth Jubilee Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, March 1991*, Nicosia 1993, 346-348, 361-362· Ioannides, *Estratto* 37-40.

5. Για την ιστορία του προβλήματος χρονολόγησης του χειρογράφου, πρβλ. Ioannides, *Estratto* 32-35.

6. Πολλές είναι και στις ημέρες μας οι περιπτώσεις εκείνες κατά τις οποίες έχουμε σαλευθείσα αγία τράπεζα (εξαιτίας σεισμών, άλλων φυσικών καταστροφών, πολέμων,

παραρτήματος, θα αναφερθούμε σε μια ιδιόμορφη ευχή του κυπριακού ευχολογίου *Barb. gr. 390*, η οποία σχετίζεται με την αγία τράπεζα⁷, αφού λέγεται από τον αρχιερέα «ἐπάνωθεν τῆς ἀγίας τραπέζης ἐν ἧ ἔλειτούργησαν αἰρετικοί».

Α. Έκδοση κειμένου

Η «τάξις ἐπὶ σαλευθεῖσαν ἀγίαν τράπεζαν» απαντά δύο φορές στο ευχολόγιο *Barb. gr. 390*. Η πρώτη (B6)⁸ συναντάται στα φφ. 21β-24, αμέσως μετά την ακολουθία καθιερώσεως αντιμηνσίων. Η δεύτερη (B73) εμφανίζεται ως επίλογος του χειρογράφου στα φφ. 219-221 και ακολουθεί την τάξη των εγκαινίων ναού⁹. Και οι δύο ακολουθίες (B6 και B73) παραδίδουν το ίδιο ακριβώς κείμενο, το οποίο με τη σειρά του συμφωνεί με την πρώτη από τις δύο ακολουθίες γι' αυτό το σκοπό, τις οποίες παραδίδει το αρχαιότερο μέχρι σήμερα σωζόμενο ευχολόγιο της Κωνσταντινούπολης (Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας, Παρίσι) *Coislin 213*, το οποίο γράφτηκε στην ίδια την πρωτεύουσα το 1027¹⁰.

Ο λόγος ύπαρξης δύο φορές της ίδιας ακολουθίας στο λειτουργικό χει-

οικοδομικών έργων κ.ά.) και καθίσταται αναγκαία η τέλεση αυτής της ακολουθίας.

7. Σε σχέση με την αγία τράπεζα το κυπριακό ευχολόγιο του 16ου αιώνα, *Κιτίου 18*, παραδίδει μεταξύ άλλων και την ενδιαφέρουσα κωνσταντινουπολίτικη τάξη «εις τὴν ἀπαμφίασιν τῆς ἀγίας τραπέζης τὴν γινομένην τῇ μεγάλῃ Ε' ὑπὸ τοῦ ἀρχιερέως» τη σχετική έκδοση βλ. Παπαϊωάννου, *Τακτικόν* 71-72.

8. Τόσο στην έκδοση, όσο και στα λειτουργικά σχόλια της ακολουθίας χρησιμοποιείται η αρίθμηση B6 και B73 αντίστοιχα, και αυτό για λόγους συμφωνίας με την αρίθμηση, η οποία ακολουθείται σε μια ευρύτερη εργασία η οποία ετοιμάζεται για το περιεχόμενο του ευχολογίου *Barb. gr. 390*.

9. Η «τάξις καὶ ἀκολουθία ἐπὶ καθιερώσει ναοῦ» καταλαμβάνει τα φφ. 198-219 του ευχολογίου *Barb. gr. 390*. Τη σχετική έκδοση και λειτουργικά σχόλια του κειμένου, καθώς επίσης και τη μελέτη άλλων τεσσάρων κυπριακών ευχολογίων σε σχέση με την ακολουθία αυτή, βλ. Ioannides, *Estratto* 46-84.

10. Τη σχετική έκδοση της ακολουθίας, βλ. Arranz 246-248. Η ίδια ακολουθία απαντά και στο ευχολόγιο (Εθνική Βιβλιοθήκη, I. M. Κρυπτοφόρης) *Grottaferrata Γ.β. I* (τέλος 12ου/13ου αιώνα, για τις δύο υποθέσεις χρονολογίας του χειρογράφου, πρβλ. Ioannides, *Estratto* 22 υποσ. 5), το οποίο συμφωνεί στο μεγαλύτερο μέρος με το *Coislin 213* (πρβλ. Arranz 7-9, 14-15, 225-251). Υπογραμμίζουμε το γεγονός ότι αυτή η τάξη απαντά αμέσως μετά την ακολουθία των εγκαινίων ναού, τόσο στο ευχολόγιό μας (B73), όσο και στα κωνσταντινουπολίτικα ευχολόγια *Coislin 213* και *Grottaferrata Γ.β. I*.

ρόγραφο *Barb. gr. 390* μπορεί εύλογα να αναζητηθεί στην πιθανή θέληση του γραφέα να αντιγράψει τις δυο διαφορετικές ακολουθίες που υπάρχουν γι' αυτή την περίπτωση. Τα δυο γνωστά κωνσταντινουπολίτικα ευχολόγια, *Coislin 213* και *Grottaferrata Γ.β. I*, παραδίδουν δύο διαφορετικές ακολουθίες για σαλευθείσα αγία τράπεζα: η πρώτη με την οποία συμφωνούν απόλυτα και οι δύο ακολουθίες του *Barb. gr. 390* (B6 και B73), ενώ η δεύτερη ακολουθεί την πρώτη ως «άλλη τάξις»¹¹.

Η ίδια ακριβώς τάξη του ευχολογίου *Barb. gr. 390* για σαλευθείσα αγία τράπεζα (B6/73) μαρτυρείται σε ακόμη δύο κυπριακά ευχολόγια του 16ου αιώνα, στο *Διονυσίου 489* (φφ. 20-21β), το οποίο κείμενο όμως δεν προέρχεται από το χέρι του κύριου γραφέα του χειρογράφου, και στο *Κιτίου 18*¹².

Η συγκριτική μελέτη των δύο ακολουθιών του *Barb. gr. 390* (B6 και B73) με το αντίστοιχο κείμενο του ευχολογίου *Κιτίου 18* μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αυτό το τελευταίο ταυτίζεται απόλυτα με το κείμενο B6. Τόσο η τάξη B6, όσο και αυτή του *Κιτίου 18*:

1. απαντούν αμέσως μετά την ακολουθία καθιερώσεως αντιμηνσίων¹³
2. φέρουν ακριβώς τον ίδιο εισαγωγικό τίτλο («Τάξις γινομένη ἐπὶ σαλευθεῖσαν ἀγίαν τράπεζαν»¹⁴)
3. παραλείπεται και στα δύο κείμενα η δεύτερη αίτηση της μεγάλης συναπτής «Υπὲρ τῆς ἄνωθεν εἰρήνης καὶ τῆς σωτηρίας» (B73, φ. 220)¹⁵
4. κοινά λάθη, τα οποία δεν μπορεί να οφείλονται στην απροσεξία των δύο γραφέων, όπως η λέξη «ἀντιφέροντες» ἀντὶ «ἀντιστρέφο-

11. Arranz 249-251.

12. Παπαϊωάννου, *Τακτικόν* 32-34.

13. Στο ευχολόγιο *Barb. gr. 390* η «τάξις γινομένη περὶ ἀντιμηνσίων» καταλαμβάνει τα φφ. 16-21β.

14. Στο B73 έχουμε τον εισαγωγικό τίτλο «Ἀκολουθία ἐπὶ σαλευθείσης ἀγίας τραπέζης» (φ. 219), ενώ στο *Διονυσίου 489* έχουμε τον τίτλο «Τάξις γινομένη ἐπὶ σαλευθείσης ἀγίας τραπέζης» (φ. 20).

15. Βλ. την αίτηση αυτή στο *Coislin 213* και *Grottaferrata Γ.β. I* (Arranz 247), καθώς επίσης και στο *Διονυσίου 489*, φ. 21.

ντες», «σταυρῶν» αντί «δεσμῶν» και η φράση «τῆς συνήθους ἀκολουθίας» αντί «τὴν συνήθη ἀκολουθίαν».

Το γεγονός ότι η πρώτη (B6) εκ των δύο, κατά τα άλλα όμοιων ακολουθιών του *Barb. gr. 390*, συμφωνεί απόλυτα μ' αυτή την οποία παραδίδει το *Κιτίου 18*, αποκλείει χωρίς άλλο την εκδοχή ότι οι ελάχιστες διαφορές μεταξύ των ακολουθιών B6 και B73 οφείλονται σε τυχόν λάθος του γραφέα να αντιγράψει δύο φορές στο χειρόγραφο του το ίδιο πρότυπο κείμενο. Ο γραφέας, είτε αντιγράφει τις δύο όμοιες ακολουθίες από ξεχωριστές πηγές, είτε κληροδοτεί ένα τέτοιο *ατόπημα* από την πηγή-πρότυπο την οποία χρησιμοποιεί για την αντιγραφή του χειρογράφου του.

Στη συνέχεια προχωρούμε στην έκδοση¹⁶ της πρώτης εκ των δύο ακολουθιών του κυπριακού ευχολογίου *Barb. gr. 390* (B6, φφ. 21β-24), λαμβάνοντας πάντα υπόψη και το αντίστοιχο κείμενο B73 (φφ. 219-221).

Για την έκδοση της ακολουθίας και τα λειτουργικά σχόλια μελετήθηκαν τα αντίστοιχα κείμενα στα κυπριακά ευχολόγια: (α) (Άγιο Όρος) Βιβλιοθήκη Ι. Μ. Διονυσίου 489 (16ος αι.), με προορισμό χρήσης του την εκκλησιαστική επαρχία Αρσινόης/Πάφους¹⁷ και (β) (Λάρνακα) Βιβλιοθήκη Ι. Μητρόπολης *Κιτίου 18* (16ος αι.), με προορισμό χρήσης του την εκκλησιαστική επαρχία Καρπασίας/ Αμμόχωστος¹⁸. Χρησιμοποιήθηκε, επίσης, και το αντίστοιχο κείμενο του κωνσταντινουπολίτικου ευχολογίου (Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας, Παρίσι) *Coislin 213*¹⁹.

16. Η εσωτερική αρίθμηση του κειμένου έγινε από τον εκδότη για τη διευκόλυνση των παραπομπών στο σχετικό λειτουργικό σχόλιο.

17. Για το χειρόγραφο αυτό, πρβλ. Ioannides, "Bulla Cypria" 349-372 (σχετική βιβλιογραφία στην σ. 349 υποσ. 72) του ίδιου, *Estratto 23*, 80-83, 85 (σχετική βιβλιογραφία στη σ. 23 υποσ. 9).

18. Όλες οι αναφορές σ' αυτό το χειρόγραφο ακολουθούν την έκδοση του Χ. Ι. Παπαϊωάννου, πρβλ. Παπαϊωάννου, *Τακτικόν*. Για το χειρόγραφο *Κιτίου 18*, πρβλ. Α. Τσελίκα, *Μικροφωτογραφήσεις χειρογράφων και αρχείων*, Γ': 1981-1983, (Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Ιστορικό και Παλαιογραφικό Αρχείο) Αθήνα 1985, 52 (κάτω από την παλαιά αρίθμηση του κώδικα 33)· Μ. Γ. Σωφρονίου, *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, Λάρνακα 1992, 633 (κάτω από τη σημερινή αρίθμηση του κώδικα 18)· Π. Μενεβίσογλου, *Μελετήματα περί Αγίου Μύρου*, Αθήνα 1999, 228, 230, 243· Ioannides, *Estratto 23*, 79-80, 82-83, 85 (σχετική βιβλιογραφία στη σ. 23 υποσ. 10).

19. Όλες οι αναφορές σ' αυτό το χειρόγραφο ακολουθούν τη σχετική έκδοση του Μ. Agranz, πρβλ. Agranz 246-248.

Διακριτικά σύμβολα, συντομογραφίες υπομνήματος και χειρογράφων:

< > = προσθήκες από τον εκδότη	cod. = codex
{ } = διαγραφές από τον εκδότη	om. = omisit
= διαγραφές από το γραφέα	r = recto
(22r) = σε παρένθεση η αρχή του φύλλου	suppl. = suppleuit
	v = verso

Αγρ: (Παρίσι) Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας, *Coislin 213* (έτος 1027).

B: Βιβλιοθήκη Βατικανού, *Barb. gr. 390* (*terminus post quem* 1575 – *terminus ante quem* 1580).

D: (Άγιο Όρος) Βιβλιοθήκη Ι. Μ. Διονυσίου 489 (16ος αι.).

K: (Λάρνακα) Βιβλιοθήκη Ι. Μητρόπολης *Κιτίου 18* (16ος αι.).

6 1. Τάξις γινομένη ἐπὶ σαλευθεΐσαν ἀγίαν τράπεζαν.

2. Ὅποταν μέλλῃ ἡ τοῦ Θεοῦ ἀγία τράπεζα καθιδρυθῆναι, πρὸ τῆς θείας λειτουργίας εὐτρεπίζεται παρὰ τῶν ἐπιτηδείως ἐχόντων πρὸς τοῦτο κηρομαστίχη μετὰ τετριμμένου μαρμάρου ἐν χύτρῃ καινῇ, διὰ τὸ εἶναι τὴν παλαιὰν κηρομαστίχην τῆς σαλευθείσης τραπέζης ξηρὰν καὶ μὴ δύνασθαι αὐτὴν ἐκ δευτέρου τὴν κηρομαστίχην κατασχεθῆναι.

Καὶ τῆς ἀγίας τραπέζης αἰρομένης (22r) καὶ κάτω τιθεμένης, εἰ μὲν φυλάττονται τὰ τοῦ ἐνθρονισμοῦ χαρτῖα ἐν τοῖς κίοσι σῶα καὶ ἀνελλιπῆ, μένουσιν οὕτως, εἰ δὲ διεφθάρησαν ἐναλλάττονται <λ>αμβ{β}άνοντες γὰρ οἱ εἰς ταῦτα τεταγμένοι χαρτίον²⁰ ἀπὸ τριτακίου καὶ διπλοῦσιν αὐτὸ²¹ εἰς || ιβ' || β', καθὰ καὶ ἐν τῷ <ἐν>θρονισμῷ, οὐκ ἐπ' ἴσοις ἀλλὰ τὸ μὲν ἔσωθεν μέρος ὀλίγον, τὸ δὲ ἔξωθεν πλεῖον, ὥστε ὑπερέχειν ἐκάστου κίονος ἓνα δάκτυλον.

Καὶ μετὰ σφηκώματος δεσμοῦσιν ἄνω τρίτον καὶ κάτω τρίτον, καὶ οὕτως ἀντι-

20. χαρτίον Αγρ 246] χαρτῖα cod.: D 20v· χάρτην K 33

21. αὐτὸ Αγρ 246] αὐτὸν cod.: K 33· αὐτὰ D 20v

στρέφοντες²² μιγνύουσι τὰ δύο ἄκρα τοῦ σφηκώματος καὶ συνδέουσιν, ὥστε ἔμπροσθεν ἀποτελεῖσθαι σταυρὸν ἐν μέσῳ τῶν δύο δεσμῶν²³. <Εἶ>τα διὰ τοῦ <τε>τριμμένου μαρμάρου γύρωθεν τὰ χαρτῖα κατασφαλίζοντες, ὡς ἂν μὴ ἡ κηρομαστίχη ἐκρυῆ κάτω διὰ τινος ὀπῆς.

3. Καὶ οὕτω τῆς λειτουργίας ἀρχομένης καὶ τῆς εἰσόδου μετὰ τοῦ ἀρχιερέως (22v) γινομένης, κομίζεται ἡ κηρομαστίχη ζέουσα καὶ ἐπιχειῖται τοῖς κίοσιν ἕως τοῦ πληρωθῆναι τὴν χεῖλωσιν. Μικρὸν δὲ αὐτῆς ψυχρανθείσης, ἐπιλαμβάνονται τῆς ἀγίας τραπέζης, ὃ τε ἐπίσκοπος καὶ οἱ συμπαρόντες αὐτῷ ἱερεῖς καὶ ἕτεροί τινες, εἴπερ ἂν εἶη μεγάλη, καὶ τίθενται αὐτὴν ἐπὶ τῶν κίωνων ψάλλοντες τὸν ρμδ' ψαλμόν· Ὑψώσω σε ὁ Θεός μου ὁ βασιλεύς μου.

Εἶτα δοξάζουσι καὶ ἐν τῷ ξέεσθαι τὴν κηρομαστίχην καὶ σπογγίζεσθαι τὴν θάλασσαν, ψάλλουσιν τὸν κβ' ψαλμόν· Κύριος ποιμαίνει με καὶ οὐδὲν με ὑστερήσει.

Καὶ μετὰ τὸν ψαλμόν δοξάζουσι καὶ λέγει ὁ ἐπίσκοπος· Εὐλογητὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν πάντοτε νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας.

Καὶ πιέζουσι ταῖς χερσὶ τὴν ἀγίαν τράπεζαν, ὥστε συναρμοσθῆναι ταύτην καλῶς.

4. Εἶτα λαμβ(β)άνει ὁ ἐπίσκοπος θυμιατήριον καὶ θυμῖα κυ(23r)κλόθεν τὴν ἀγίαν τράπεζαν.

5. Καὶ οὕτως ἔμπροσθεν ἰσταμένου τοῦ ἐπισκόπου, λέγει ὁ ἱεροδιάκων τὴν συναπτὴν·

Ἐν εἰρήνῃ τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.

Ἐπὲρ τῆς εἰρήνης τοῦ σύμπαντος κόσμου.

Ἐπὲρ τοῦ ἐπισκόπου ἡμῶν, ὁ δεῖνα, καὶ τοῦ ἔργου τῶν χειρῶν αὐτοῦ καὶ τῶν συμπαρόντων ἱερέων αὐτῷ τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.

Ἐπὲρ τοῦ ἁγιασθῆναι τὸν οἶκον τοῦτον καὶ τὴν ἐν αὐτῷ ἀγίαν τράπεζαν καθιδρυθῆναι τῇ ἐπιφοιτήσει καὶ δυνάμει καὶ ἐνεργείᾳ τοῦ παναγίου Πνεύματος τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.

Ἐπὲρ τῶν εὐσεβεστάτων καὶ θεοφυλάκτων.

Ἐπὲρ τῆς πόλεως ἡμῶν ταύτης καὶ πάσης.

22. ἀντιστρέφοντες Αγτ 246· B 219v] ἀντιφέροντες cod.· D 20v· K 33

23. δεσμῶν Αγτ 246· B 219v] σταυρῶν cod.· K 33

Ἐπὲρ τοῦ ῥυσθῆναι ἡμᾶς ἀπὸ πάσης θλίψεως.

Τῆς παναγίας, ἀχράντου, ὑπερευλογημένης.

6. Εἶτα λέγει τὴν εὐχὴν ὁ ἐπίσκοπος εἰς ἐπήκοον, εὐχή·

Εὐχαριστοῦμέν σοι Κύριε ὁ Θεὸς τῶν δυνάμεων, τῷ τὴν σὴν χάριν ἐκχέαντι ἐπὶ τοὺς ἀγίους σου (23v) ἀποστόλους καὶ τοὺς ὁσίους {σου}²⁴ ἡμῶν πατέρας, ὅτι ἠξίωσας διὰ τὴν πολλὴν σου φιλανθρωπίαν καὶ μέχρις ἡμῶν τῶν ἁμαρτωλῶν καὶ ἀναξίων σου δούλων ταύτην ἐκτεῖναι· καὶ δεόμεθά σου, Δέσποτα πολυέλεε, πλήρωσον δόξης καὶ ἁγιασμοῦ καὶ χάριτος τὸ ἁγιαστήριόν σου τοῦτο, εἰς τὸ μεταποιεῖσθαι τὰς ἐν αὐτῷ προσφερομένας σοι ἀναιμάκτους θυσίας, τοῦ ἀχράντου σώματος καὶ τοῦ τιμίου αἵματος τοῦ μεγάλου Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, τοῦ μονογενοῦς σου Υἱοῦ, πρὸς σωτηρίαν παντὸς τοῦ λαοῦ σου καὶ τῆς ἡμῶν ἀναξιότητος.

Ἐκφώνησις· Σὺ γὰρ εἶ ὁ Θεὸς ἡμῶν καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν, τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων.

7. Καὶ ἄρχονται οἱ ψάλλαι τὸν τρισάγιον ὕμνον καὶ τελεῖται καθεξῆς ἡ λειτουργία πᾶσα κατὰ τὴν συνήθη (24r) ἀκολουθίαν²⁵ αὐτῆς.

B. Λειτουργικά σχόλια

Ἡ τέλεση τῆς ἀκολουθίας «ἐπὶ σαλευθείσαν ἀγίαν τράπεζαν» στο κυπριακὸ εὐχολόγιο *Barb. gr. 390* (B 6/73) προβλέπεται ενσωματωμένη στὴν «ἐναρξή» τῆς ἀρχιερατικῆς θείας λειτουργίας. Για ἓνα ορθό ιστορικό λειτουργικό προσανατολισμὸ εἶναι επιτακτικὴ ἀνάγκη νὰ ανατρέξουμε στὴ διάταξη τῆς ἀρχιερατικῆς θείας λειτουργίας τοῦ 10ου καὶ 11ου αἰῶνα. Καὶ αὐτὸ εἶναι ἀπαραίτητο, γιατί ἡ ἀκολουθία B 6/73 μεταφέρεται αὐτοῦσια στο *Barb. gr. 390*, καὶ ὄχι μόνο, ὅπως αὐτὴ μαρτυρεῖται στο κωνσταντινουπολίτικὸ εὐχολόγιο τοῦ ἐτους 1027, *Coislin 213*.

Ἡ τάξη αὐτὴ παρεμβάλλεται ἀνάμεσα στα πέντε πρῶτα στάδια τῆς «ἐναρξῆς» τῆς ἀρχιερατικῆς θείας λειτουργίας τοῦ 10ου καὶ 11ου αἰῶνα: (α) εἰσὸδος τοῦ ἐπισκόπου στο ναὸ καὶ στο ἅγιο βῆμα (β) θυμίαση τῆς ἀγίας τράπεζας ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο (γ) μεγάλη συναπτὴ (δ) εὐχὴ τρισαγίου (ε) ψαλμικὴ ἐκτέλεση τρισαγίου ὕμνου.

24. σου] om. Αγτ 248.5· B 220v· D 21r· K 34

25. τὴν συνήθη ἀκολουθίαν] τῆς συνήθους ἀκολουθίας cod.· K 34

Η «τάξις ἐπὶ σαλευθεΐσαν ἁγίαν τράπεζαν» στο κυπριακό λειτουργικό χειρόγραφο *Barb. gr. 390* (B 6/73) ακολουθεί το εξής σχεδιάγραμμα²⁶:

1. το πρώτο μέρος των οδηγιών κάνει λόγο για όλες τις σχετικές ετοιμασίες, οι οποίες προηγούνται της «έναρξης» της θείας λειτουργίας (B6.2)
2. το δεύτερο μέρος των οδηγιών αναφέρεται σ' ό,τι πρέπει να γίνει μετά την είσοδο του επισκόπου στο ἅγιο βήμα (B6.3)
3. θυμίαση της καθιδρυθείσας αγίας τράπεζας από τον επίσκοπο (B6.4)
4. εκφώνηση της μεγάλης συναπτής από τον διάκονο (B6.5)
5. ο επίσκοπος αναγινώσκει την ευχή (B6.6)
6. ψάλλεται ο τρισάγιος ὕμνος από τους ψάλτες και ακολουθεί η συνέχεια της θείας λειτουργίας ως συνήθως (B6.7).

Για τη λειτουργική μελέτη και κατανόηση των ἑξι σημείων του σχεδιαγράμματος της ακολουθίας «ἐπὶ σαλευθεΐσαν ἁγίαν τράπεζαν» (B6), σε σχέση και με την «έναρξη» της αρχιερατικής θείας λειτουργίας του 10ου και 11ου αιώνα, μπορούμε να σημειώσουμε τα παρακάτω.

1-2: Πριν (B6.2) και μετά την είσοδο του επισκόπου στο ἅγιο βήμα (B6.3) έχουμε τη λεπτομερή αναφορά και περιγραφή όλων εκείνων των εργασιών, οι οποίες γίνονται στην περίπτωση καθίδρυσης της σαλευθείσας αγίας τράπεζας.

Το γεγονός ότι η χρονική στιγμή καθίδρυσης της σαλευθείσας αγίας τράπεζας τοποθετείται μετά την είσοδο του επισκόπου στο ἅγιο βήμα δεν είναι τυχαίο. Αυτό το οποίο η σημερινή λειτουργική πράξη γνωρίζει ως «μικρή είσοδο» είναι ουσιαστικά το κατάλοιπο της πραγματικής εισόδου μετά του ευαγγελίου του επισκόπου, του κλήρου και του λαού για πρώτη φορά μέσα στο ναό, με την οποία σηματοδοτείται η απαρχή της θείας λειτουργίας μέχρι και το 10ο αιώνα²⁷. Η δοξολογία «Εὐλογημένη ἡ βασιλεία τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος...», με την οποία σήμερα σημαίνεται η έναρξη της θείας λειτουργίας, πρωτοεμφανίζεται στις λει-

26. Για σχετικά σχόλια της ακολουθίας αυτής, βλ. Meester, *Rituale* 224-227.

27. Για την είσοδο αυτή μέσα στο ναό ως απαρχή της θείας λειτουργίας, βλ. Mateos, *Célébration* 71-90· Taft, *Great Entrance* 187-189, 192-193, 196· του ίδιου, "Pontifical Liturgy" II, 105-110· του ίδιου, "Liturgy" 49-52· του ίδιου, *Byzantine Rite* 33-41· του ίδιου, *Beyond* 212-216· του ίδιου, "Skeuophylakion" II, 74-82.

τουργικές πηγές του 10ου αιώνα και μετέπειτα²⁸, ενώ τα τρία αντίφωνα μέχρι αυτή την εποχή δεν αποτελούν ακόμη αναπόσπαστο μέρος της «έναρξης» της θείας λειτουργίας²⁹.

Αφού, λοιπόν, εισέλθει ο αρχιερέας μετά του κλήρου στο ἅγιο βήμα, λαμβάνει χώρα η επανατοποθέτηση της σαλευθείσας αγίας τράπεζας. Όλες οι σχετικές οδηγίες αναφορικά με την προετοιμασία και καθίδρυση της σαλευθείσας αγίας τράπεζας, συμπεριλαμβανομένης και της ανάγνωσης των ψαλμών 144 και 22, ακολουθούν πιστά την αντίστοιχη διάταξη καθίδρυσης αγίας τράπεζας εγκαινίων ναού, τάξη στην οποία ἄλλωστε οι ίδιες οι οδηγίες παραπέμπουν (B6.2: «καθὰ καὶ ἐν τῷ ἐνθρονισμῷ»)³⁰.

28. G. I. Passarelli, "Osservazioni liturgiche", *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata* 33 (1979) 75-85· Taft, "Liturgy" 50· του ίδιου, *Beyond* 209 και υποσ. 8.

29. Mateos, *Célébration* 62-68· Taft, "Liturgy" 50-52· του ίδιου, *Beyond* 210-215. Οι διάφορες λιτανείες μεταξύ των ναών διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη και διαμόρφωση αυτού του οποίου σήμερα γνωρίζουμε ως «έναρξη» της θείας λειτουργίας (εισαγωγική δοξολογία, μεγάλη συναπτή, τρία αντίφωνα, «μικρή είσοδος», τρισάγιος ὕμνος). Για περαιτέρω συζήτηση γύρω από τις λιτανείες και τη μεγάλη σημασία τους, βλ. Mateos, *Célébration* 34-126· Taft, "Pontifical Liturgy" II, 105-115· του ίδιου, "Liturgy" 49-52· του ίδιου, *Byzantine Rite* 28-38· του ίδιου, *Beyond* 204-205, 210-215· του ίδιου, "Skeuophylakion" II, 75-82· και κυρίως τη μελέτη του J. F. Baldovin, *The Urban Character of Christian Worship. The Origins, Development, and Meaning of Stational Liturgy*, (OCA 228) Roma 1987. Βλ. επίσης J. Corbon, "Pourquoi les processions et autres pratiques rituelles? Évaluation théologique et liturgique", *Proche-Orient Chrétien* 46 (1996) 341-359· Ioannides, *Estratto* 71-79.

30. Σ' αυτό το συμπέρασμα οδηγεί η συγκριτική μελέτη του κειμένου B6.2-3 και εκείνου της ακολουθίας των εγκαινίων ναού στο ευχολόγιο *Barb. gr. 390* (φφ. 198-203β), βλ. Ioannides, *Estratto* 46-50 (B72: 2, 4-9). Πρέπει να σημειώσουμε το γεγονός ότι δεν επαναλαμβάνεται ο καθαγιασμός της αγίας τράπεζας (διπλή πλύση, χρίση με ἅγιο μύρο, ψάλσιμο του Αλληλούια) ο οποίος ἐπέχει θέση Βαπτίσματος. Για την παράλληλη σχέση Βαπτίσματος και καθαγιασμού αγίας τράπεζας με εκτενή αναφορά στα σχόλια των αγίων Γερμανού πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Νικολάου Καβάσιλα και Συμεών Θεσσαλονίκης, βλ. Ch. Konstantinidis, "L'Ordo de la dédicace des Églises selon le rite byzantin vers la moitié du VIIIe siècle", (επιμέλεια Σ. Κυριακίδου, Α. Ξυγγόπουλου, Π. Ζέπου) *Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου (Θεσσαλονίκη, 12-19 Απριλίου 1953)*, II: Β' Δίκαιον, Γ' Θεολογία, Δ' Ιστορία, Αθήνα 1956, 208-211· Τρεμπέλα Β' 97-101· Π. Μενεβίσογλου, *Το Ἅγιον Μύρον ἐν τῇ Ορθόδοξῳ Ανατολικῇ Εκκλησίᾳ ἰδίᾳ κατὰ τὰς πηγὰς καὶ τὴν πράξιν τῶν νεωτέρων χρόνων τοῦ Οικουμενικοῦ Πατριαρχείου*, (Ανάλεκτα Βλατάδων 14) Θεσσαλονίκη 1983², 212-214· V. Ruggieri, "Consacrazione e dedicazione di chiesa, secondo il *Barberinianus graecus 336*", OCP 54 (1988) 105-112· V. Ruggieri, K. Douramani, "Tempio e Mensa", *Rassegna di Teologia* 32 (1991) 280-284· Ioannides, *Estratto* 69.

3: Μετά την καθίδρυση της σαλευθείσας αγίας τράπεζας προβλέπεται η κύκλοθεν θυμίαση αυτής από τον επίσκοπο (B6.4). Στην τάξη της θείας λειτουργίας η θυμίαση μόνο της αγίας τράπεζας³¹ ήταν μία εκ των πρώτων πράξεων, η οποία ακολουθούσε την πρώτη πραγματική είσοδο του επισκόπου μαζί με τον ιερό κλήρο στο άγιο βήμα³². Μεταξύ της εισόδου του επισκόπου και του κλήρου στο άγιο βήμα και της θυμιάσεως της αγίας τράπεζας παρεμβάλλεται το μέρος εκείνο, το οποίο προβλέπει την καθίδρυση της σαλευθείσας αγίας τράπεζας (B6.3).

4: Με το τέλος της θυμιάσεως και ενώ ο επίσκοπος βρίσκεται μπροστά στην αγία τράπεζα ο διάκονος εκφωνεί τη συναπτή (B6.5). Στην πραγματικότητα αυτή η συναπτή δεν είναι άλλη από τη μεγάλη συναπτή της «έναρξης» της θείας λειτουργίας. Όπως έχει ιστορικά καταδείξει ο λειτουργιολόγος J. Mateos, η θέση της μεγάλης συναπτής στην «έναρξη» της θείας λειτουργίας μέχρι το 10ο και 11ο αιώνα εντοπίζεται μέσα από τις λειτουργικές πηγές μετά την είσοδο στο ναό και πριν τον τρισάγιο ύμνο³³. Η μόνη διαφορά εστιάζεται στο γεγονός ότι στις κανονικές αιτήσεις της μεγάλης συναπτής έρχονται να προστεθούν και εκείνα τα αιτήματα, τα οποία αναφέρο-

31. Η αρχαία λειτουργική πράξη γνωρίζει τη θυμίαση μόνο της αγίας τράπεζας και όχι ολόκληρου του ναού αμέσως μετά την είσοδο για πρώτη φορά στο άγιο βήμα, βλ. Mateos, *Célébration* 87-88· Taft, "Pontifical Liturgy" II, 106-110. Κατά τον ίδιο ακριβώς τρόπο είχαμε τη θυμίαση μόνο του Ευαγγελίου, το οποίο βρισκόταν πάνω στην αγία τράπεζα, πριν το ευαγγελικό ανάγνωσμα, βλ. Mateos, *Célébration* 136-139· Taft, *Great Entrance* 155. Πριν και μετά τη «μεγάλη είσοδο» (μέχρι το τέλος του 12ου αιώνα) είχαμε τη θυμίαση μόνο των τιμίων δώρων μετά την απόθεσή τους στην αγία τράπεζα, βλ. Taft, *Great Entrance* 154-162· του ίδιου, "Pontifical Liturgy" II, 117.

32. Mateos, *Célébration* 87-88.

33. Αυτ. 29, 43· Taft, "Pontifical Liturgy" II, 111-112. Σ' αυτή τη θέση απαντά η μεγάλη συναπτή και σ' αρκετές λειτουργικές πηγές 10ου-11ου αιώνα, ενώ από τον 11ο αιώνα πρωτοξικινά να παρατηρείται η μετακίνηση της μεγάλης συναπτής στη νέα αρχή της θείας λειτουργίας, δηλαδή πριν τα αντίφωνα. Στις λειτουργικές πηγές του 12ου αιώνα η μεγάλη συναπτή αρχίζει να παραλείπεται από τη θέση πριν τον τρισάγιο ύμνο, για να εξαφανιστεί τελείως από τη θέση αυτή στις πηγές του 13ου αιώνα. Γι' αυτή τη συζήτηση, βλ. Mateos, *Célébration* 30, 43· Taft, *Great Entrance* 321-322· του ίδιου, *Beyond* 209-210. Η αρχική θέση της μεγάλης συναπτής ήταν μετά τα αναγνώσματα και πριν τη μεταφορά των τιμίων δώρων στην αγία τράπεζα («μεγάλη είσοδος»), βλ. Mateos, *Célébration* 156· Taft, *Great Entrance* 321-322· του ίδιου, *Beyond* 209-210. Για τις διάφορες δηήσεις/συναπτές στη θεία λειτουργία πριν από τη «μεγάλη είσοδο», βλ. A. Strittmatter, "Notes on the Byzantine Synapte", *Traditio* 10 (1954) 51-108· Mateos, *Célébration* 27-33, 148-173· Taft, *Beyond* 209-210, 216-217.

νται στην προκειμένη ακολουθία καθίδρυσης σαλευθείσας αγίας τράπεζας.

5: Την ευχή του τρισαγίου στην προκειμένη διάταξη αντικαθιστά η ευχή της σαλευθείσας αγίας τράπεζας B6.6, της οποίας η ανάγνωση από τον επίσκοπο προβλέπεται μετά το τέλος της συναπτής και «εις ἐπήκοον» (B6.6). Στη δεύτερη ακολουθία την οποία φέρει το ευχολόγιό μας (B73), για την ευχή αυτή σημειώνεται η χαμηλόφωνη ανάγνωσή της (φ. 220β: «έν ὄσω δὲ λέγει τὴν συναπτὴν ὁ διάκονος, λέγει ὁ ἀρχιερεὺς τὴν εὐχὴν ταύτην»). Η πράξη χαμηλόφωνης ανάγνωσης της ευχής από τον επίσκοπο κατά τη διάρκεια της εκφώνησης της συναπτής από τον διάκονο μαρτυρείται ήδη στο *Coislin* 213³⁴ και στο κυπριακό ευχολόγιο *Διονυσίου* 489 (φ. 21), ενώ το *Κιτίου* 18³⁵ προβλέπει τη χαμηλόφωνη ανάγνωση της ευχής μετά το τέλος της συναπτής³⁶.

Επιστρέφοντας στην ευχή του τρισαγίου, παρατηρούμε πως μέσα από τις λειτουργικές πηγές του 9ου και 10ου αιώνα μαρτυρείται η χαμηλόφωνη ανάγνωσή της κατά τη διάρκεια της εκφώνησης της μεγάλης συναπτής από τον διάκονο³⁷. Κατ' αναλογία, την ευχή του τρισαγίου αντικαθιστά μια καινούργια ευχή, αυτή της σαλευθείσας αγίας τράπεζας, της οποίας η ανάγνωση γίνεται χαμηλόφωνα, ακολουθώντας τον τρόπο ανάγνωσης της ευχής του τρισαγίου.

Η ευχή, η οποία προβλέπεται στην ακολουθία της σαλευθείσας αγίας τράπεζας B6.6, προέρχεται από την ακολουθία εγκαινίων ναού. Με βάση την τάξη εγκαινίων ναού, όπως αυτή μαρτυρείται, τόσο στις αρχαίες σημαντικές ευχολογικές πηγές³⁸, όσο και σε μεταγενέστερες, μέχρι αυτό το *Barb. gr.* 390, η ευχή «Εὐχαριστοῦμέν σοι Κύριε ὁ Θεὸς τῶν δυνάμεων» (B6.6) επέ-

34. Arranz 248.

35. Παπαϊωάννου, *Τακτικόν* 34.

36. Η ευχή αυτή παρουσιάζεται στο *Κιτίου* 18 ως ευχή της κεφαλοκλισίας, βλ. Παπαϊωάννου, *Τακτικόν* 34.

37. Mateos, *Célébration* 29.

38. Βλ. για παράδειγμα το αρχαιότερο μέχρι σήμερα σωζόμενο ευχολόγιο (Βιβλιοθήκη Βατικανού) *Barberini greco* 336, το οποίο γράφτηκε το δεύτερο μισό του 8ου αιώνα στην ελληνόφωνη Κάτω Ιταλία (βλ. B336.150-156)· τα κωνσταντινουπολίτικα ευχολόγια *Coislin* 213 και *Grottaferrata* Γ.β. I (βλ. Arranz 238-239)· τα ευχολόγια της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος-Αθήνα, βλ. Τρεμπέλα Β' 109-152.

χει θέση ευχής κεφαλοκλισίας³⁹. Ως ευχή κεφαλοκλισίας, λειτουργικό σκοπό έχει την κατακλείδα του πρώτου μέρους της ακολουθίας των εγκαινίων, το οποίο στην πραγματικότητα επικεντρώνεται στην καθιέρωση της αγίας τράπεζας⁴⁰. Το κείμενο των δύο ευχών, παρά τις μεταξύ τους ελάχιστες διαφορές, μπορεί να θεωρηθεί ως ακριβώς το ίδιο. Να σημειωθεί, επίσης, ότι η ευχή Β6.6 δε φέρει καμιά απολύτως παραλλαγή ή προσθήκη στην οποία να γίνεται αναφορά στην παρούσα περίπτωση σαλευθείσας αγίας τράπεζας.

6: Οι ψάλτες, τέλος, ξεκινούν την ψαλμική εκτέλεση του τρισαγίου ύμνου, ενώ ακολούθως συνεχίζει κανονικά η τέλεση της θείας λειτουργίας, ως συνήθως.

Ο Μ. Arranz, ιστορικός της βυζαντινής λειτουργικής παράδοσης, στη μελέτη της ακολουθίας των εγκαινίων ναού υπογραμμίζει μεταξύ άλλων ότι η τάξη αυτή είναι η πιο πλούσια, η οποία απαντά στην κωνσταντινουπολίτικη ευχολογική πράξη στις αρχές του 11ου αιώνα, με εκτενή περιγραφή και σχετικές οδηγίες⁴¹. Επιπλέον, το γεγονός ότι βρίσκονται οι ακολουθίες εγκαινίων ναού και καθίδρυσης σαλευθείσας αγίας τράπεζας στην αρχή-αρχή του ευχολογίου *Coislin 213* προδίδει πιθανόν την πρόσφατη εμφάνισή τους στη λειτουργική πράξη της πρωτεύουσας⁴². Η συγκριτική μελέτη της ακολουθίας για σαλευθείσα αγία τράπεζα με την «έναρξη» της θείας λει-

39. Βλ. για παράδειγμα τα ευχολόγια: *Barb. gr. 336* (B336.153,1-4)· *Coislin 213* και *Grottaferrata Γ.β. I* (Arranz 238-239)· Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος-Αθήνα, Τρεμπέλα Β' 148. Βλ. επίσης τα κυπριακά ευχολόγια: *Barb. gr. 390* [Ioannides, *Estratto* 58 (B72.25)]· *Διονυσίου 489* (φφ. 43β-44)· *Κιτίου 18* (Παπαϊωάννου, *Τακτικόν* 13)· (Μιλάνο) Εθνική Βιβλιοθήκη *Brega AD XI 47*, έτος 1573, (φ. 69α-β). Βλ. επίσης Γ. Ν. Φίλιας, *Ο τρόπος αναγνώσεως των ευχών στη λατρεία της Ορθοδόξου Εκκλησίας κατά τα χειρόγραφα ευχολόγια Η' -ΙΔ' αιώνων*, Αθήνα 1997, 339. Κατ' αυτό τον τρόπο εξηγείται το γεγονός ότι στο ευχολόγιο *Κιτίου 18* η ευχή για τη σαλευθείσα αγία τράπεζα είναι ευχή της κεφαλοκλισίας, βλ. Παπαϊωάννου, *Τακτικόν* 34.

40. Όπως άλλωστε συμπερασματικά διαπιστώνει ο Α. Raes, στις ανατολικές λειτουργικές παραδόσεις, αυτό το οποίο καλείται ακολουθία εγκαινίων ναού αποτελείται ουσιαστικά από τον καθαγιασμό και καθίδρυση της αγίας τράπεζας, ενώ ο αγιασμός του υπόλοιπου χώρου του ναού που την περιβάλλει, όπου αυτός προβλέπεται, δεν είναι παρά συμπληρωματικό στοιχείο στην όλη ακολουθία ("dans les rites orientaux, ce qu'on appelle la dédicace de l'église est formé uniquement, ou presque uniquement, de la consécration de l'autel, la bénédiction du reste, là où elle existe, n'étant qu'un accessoire"), Α. Raes, "La liturgie eucharistique en Orient: son cadre architectural", *La Maison-Dieu* 70 (1962) 52-53.

41. Arranz 32.

42. Αυτ. 32.

τουργίας, μας βοηθά να θεωρήσουμε το 10ο αιώνα ως την πιθανή χρονική περίοδο εμφάνισης και σύνταξης μιας τέτοιας ακολουθίας.

Στη σημερινή λειτουργική πράξη της ελληνορθόδοξης Εκκλησίας συναντούμε την ίδια ακριβώς ακολουθία για σαλευθείσα αγία τράπεζα, όπως την γνωρίζουν, τόσο η κωνσταντινουπολίτικη λειτουργική πράξη από τις αρχές ήδη του 11ου αιώνα, όσο και η κυπριακή λειτουργική παράδοση του 16ου αιώνα. Απαντά αυτούσια η ακολουθία αυτή, τόσο στην έκδοση του ευχολογίου την οποία επιμελήθηκε ο αρχιμανδρίτης Σπυριδωνας Ζεφρός⁴³, όσο και στη λειτουργική έκδοση της Αποστολικής Διακονίας με τίτλο «Ακολουθία και τάξις εις Εγκαίνια Ναού»⁴⁴.

Στην τέλεση όμως σήμερα αυτής της ακολουθίας βρισκόμαστε ενώπιον ενός τουλάχιστο λειτουργικού προβλήματος, το οποίο αφορά τη μεγάλη συναπτή. Σύμφωνα με τις σχετικές συνοδευτικές οδηγίες της ακολουθίας, ο διάκονος εκφωνεί τη μεγάλη συναπτή μετά την είσοδο του επισκόπου στο άγιο βήμα και τη θυμίαση της αγίας τράπεζας. Το 10ο αιώνα, εποχή κατά την οποία διαμορφώνεται η ακολουθία, αυτή είναι η πραγματική θέση στην οποία συναντούμε τη μεγάλη συναπτή. Στη σημερινή λειτουργική πράξη, η μεγάλη συναπτή έχει μετακινηθεί αμέσως μετά την εισαγωγική δοξολογία «Εὐλόγημένη ἡ βασιλεία τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος...». Ακολουθώντας, λοιπόν, σήμερα τις σχετικές οδηγίες της ακολουθίας έχουμε την εκφώνηση μιας δεύτερης μεγάλης συναπτής μετά την είσοδο του επισκόπου στο άγιο βήμα και τη θυμίαση της αγίας τράπεζας. Αυτό σημαίνει ότι στην παρούσα μορφή τέλεσης της ακολουθίας ενσωματωμένης με την «έναρξη» της θείας λειτουργίας έχουμε: μία μεγάλη συναπτή μετά τη δοξολογική έναρξη της θείας λειτουργίας, δύο μικρές συναπτές, οι οποίες συνοδεύουν τις ευχές του δευτέρου και τρίτου αντιφώνου αντίστοιχα, δεύτερη μεγάλη συναπτή πριν τον τρισάγιο ύμνο, και τέλος, την εκτενή μετά το αποστολικό και ευαγγελικό ανάγνωσμα.

Αυτό είναι το επακόλουθο λειτουργικό αποτέλεσμα με την επανέκδοση σήμερα μιας ακολουθίας, της οποίας το τελετουργικό διαμορφώθηκε με βάση τη λειτουργική τάξη και παράδοση του 10ου αιώνα, εποχή για την οποία άλλωστε και προοριζόταν. Θεμιτή είναι η χρησιμοποίηση μιας ακο-

43. (επιμέλεια) Σ. Ζεφρού, *Ευχολόγιον το Μέγα*, Βενετία 1862² (επανέκδοση Αθήνα 1992⁴), 328-330.

44. *Εγκαίνια* 70-72.

λουθίας, η οποία αριθμεί τουλάχιστο δέκα αιώνες ιστορίας, όχι όμως χωρίς εκείνες τις αναγκαίες τροποποιήσεις στο κείμενό της, ώστε αυτό να ενσωματωθεί οργανικά στη σημερινή λειτουργική πράξη της Εκκλησίας μας.

Η έκδοση και τα λειτουργικά σχόλια της «τάξεως ἐπὶ σαλευθεΐσαν ἁγίαν τράπεζαν» στο κυπριακό ευχολόγιο *Barberini greco 390* (B6) μας έδωσαν την ευκαιρία να μελετήσουμε τη λειτουργική παράδοση στο γεωγραφικό χώρο της Κύπρου μέσα από τις αντίστοιχες μαρτυρίες των κυπριακών ευχολογίων του 16ου αιώνα, *Διονυσίου 489* και *Κιτίου 18*. Η κυπριακή λειτουργική πράξη του 16ου αιώνα χρησιμοποιεί αυτούσιο εκείνο το κείμενο το οποίο η κωνσταντινουπολίτικη λειτουργική πράξη γνωρίζει από τις αρχές ήδη του 11ου αιώνα. Η ακολουθία «ἐπὶ σαλευθεΐσαν ἁγίαν τράπεζαν» διαμορφώνεται γύρω στο 10ο αιώνα σε άμεση συνάρτηση με την «έναρξη» της θείας λειτουργίας: «έναρξη», εντός της οποίας προβλέπεται και η τέλεσή της.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Υπό τη μορφή παραρτήματος θα παρουσιάσουμε την έκδοση του κειμένου, με σύντομα συνοδευτικά σχόλια, της ευχής η οποία λέγεται από τον αρχιερέα «ἐπάνωθεν τῆς ἁγίας τραπέζης ἐν ἧ ἔλειτούργησαν αἰρετικοί» του κυπριακού ευχολογίου *Barberini greco 390*.

Έκδοση κειμένου

10 1. Ἐτέρα εὐχή λεγομένη ὑπὸ τοῦ⁴⁵ ἀρχιερέως ἐπάνωθεν τῆς ἁγίας τραπέζης ἐν ἧ ἔλειτούργησαν αἰρετικοί.

2. Εἰρήνη πᾶσι. Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.

Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τοῦ ζωοποιῦ σου Πνεύματος δυνάμει καὶ ἐνεργείᾳ θέμενος <ἡμᾶς>⁴⁶ ἐν τῇ διακονίᾳ ταύτῃ, εὐδόκησον δὴ, Κύριε, τοῦ γενέσθαι ἡμᾶς διακόνους τῆς καινῆς σου διαθήκης, λειτουργεῖν τῶν ἁγίων σου μυστηρίων· πρόσδεξαι (27ν) ἡμᾶς προσεγγίζοντας τῷ ἁγίῳ σου θυσιαστηρίῳ καὶ ἐπὶ τῇ ἁγίᾳ σου ταύτῃ τραπέζῃ κατὰ τὸ πλῆθος τοῦ ἔλεους σου, ἵνα γενώμεθα ἄξιοι

45. τῶν cod.

46. ἡμᾶς suppl. K 37· B336, 13.2· Arranz 545.5· Τρεμπέλα, *Λειτουργία* 171.7

προσφέρειν σοι τὴν λογικὴν ταύτην λατρείαν ἐπὶ ταύτῃ τῇ ἁγίᾳ σου τραπέζῃ ὑπὲρ τῶν ἡμετέρων ἁμαρτημάτων καὶ τῶν τοῦ λαοῦ ἄγνοημάτων· ἀντικατάπεμψον ἡμῖν τὴν χάριν τοῦ παναγίου σου Πνεύματος.

Ἐκφώνησις: Ὅτι εὐλόγηταί σου τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰῶνων.

Λειτουργικά σχόλια

Η διάταξη περιλαμβάνει την ανάγνωση μίας και μόνο ευχής από τον αρχιερέα επάνω από την αγία τράπεζα στην οποία λειτούργησαν αιρετικοί. Το ευχολόγιο *Barb. gr. 390* παραδίδει στα φφ. 24-25 μια αντίστοιχη «ἀκολουθία ἐπὶ λύσεως ναοῦ ὑπὸ αἰρέσεως μιανθέν<τος>»⁴⁷. Η ακολουθία αυτή περιλαμβάνει δύο ευχές εκ των οποίων, η μεν πρώτη («Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, δυσωποῦμέν σε τὸν ἴλεον καὶ εὐμενῆ ἐπὶ ταῖς ἁμαρτίαις ἡμῶν...») λέγεται «ἔξω τοῦ πυλῶνος τῆς ἐκκλησίας», ενώ η δεύτερη ευχή («Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, δυσωποῦμέν σε τὸν ἴλεον καὶ εὐμενῆ ἐπὶ ταῖς ἁμαρτίαις ἡμῶν...») λέγεται «ἐπάνω καὶ ἔμπροσθεν τῆς ἁγίας Τραπέζης»⁴⁸.

Ο επίσκοπος, μετά το «Εἰρήνη πᾶσι», προβαίνει στην ανάγνωση της σχετικής ευχής B10.2. Αναζητώντας την ίδια ευχή B10.2 σ' ένα μεγάλο αριθμό χειρογράφων ευχολογίων (σε τουλάχιστο 200), έχουμε διαπιστώσει ότι σε κανένα από αυτά δε μαρτυρείται μια τέτοια ευχή γι' αυτή την περίπτωση. Το

47. Ένας μεγάλος αριθμός χειρογράφων, ακολουθώντας το παράδειγμα των κωνσταντινουπολίτικων ευχολογίων *Coislin 213* και *Grottaferrata Γ.β. I* (βλ. Arranz 252-254), μαρτυρεῖ δυο διαφορετικές ευχές για τα ανοίξια ἐκκλησίας, η οποία βεβηλώθηκε από αιρετικούς. Η πρώτη ευχή είναι μακροσκελής και αποδίδεται στον πατριάρχη Νικηφόρο, ενώ η δεύτερη στον πατριάρχη Ταράσιο. Για τις λειτουργικές διατάξεις περί βεβηλώσεων ναών, βλ. Meester, *Rituale* 227-231· Arranz 33· Θ. Ξ. Γιάγκου, «Οἱ ἐκκλησιαστικές διατάξεις περί βεβηλώσεων ναῶν καὶ ἡ απόδοση των βυζαντινῶν ναῶν τῆς Θεσσαλονίκης στὴ λατρεία μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση (1912)», *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 82 (1999) 137-153.

48. Η ίδια ακριβῶς ακολουθία απαντᾶ στο κυπριακό ευχολόγιο *Κιτίου 18*, βλ. Παπαϊωάννου, *Τακτικόν* 34-35. Ενώ τα δυο κυπριακά ευχολόγια παραδίδουν σε μια ακολουθία τις δυο ευχές, εκ των οποίων η μεν πρώτη λέγεται ἔξω ἀπὸ τὴν ἐκκλησία, η δε δεύτερη επάνω και μπροστά ἀπὸ τὴν αγία τράπεζα· ἄλλα χειρογράφα παραδίδουν τις δύο αντίστοιχες ευχές σε ξεχωριστὲς ακολουθίες μεταξύ τους, ὅπου η μιά ακολουθεῖ τὴν ἄλλη, βλ. για παράδειγμα τα ευχολόγια: (Ιεροσόλυμα) Πατριαρχικὴ Βιβλιοθήκη *Αγίου Σάββα 362 (607)*, 14ος αἰ. (πρβλ. Dmitrievskij 296)· (Άγιο Όρος) Βιβλιοθήκη *I. M. Μεγίστης Λαύρας I 103*, 15ος αἰ. (πρβλ. Dmitrievskij 626)· (Άγιο Όρος) Βιβλιοθήκη *I. M. Μεγίστης Λαύρας 31*, ἔτος 1457 (πρβλ. Dmitrievskij 631).

μοναδικό ευχολόγιο στο οποίο έχουμε μέχρι σήμερα εντοπίσει την ίδια ακριβώς τάξη B10 είναι το εξίσου κυπριακό χειρόγραφο *Κιτίου 18*⁴⁹.

Το γεγονός όμως το οποίο πραγματικά *ξαφνιάζει* το μελετητή της σχετικής ευχής B12.2 είναι η πηγή προέλευσής της: η λειτουργία του Μεγάλου Βασιλείου. Και συγκεκριμένα, η ευχή B12.2 ταυτίζεται με το πρώτο μέρος της «ευχής τῆς προσκομιδῆς τοῦ ἁγίου Βασιλείου»⁵⁰. Η μόνη διαφορά στη συγκριτική μελέτη των δύο κειμένων, όπως διαφαίνεται στον πίνακα που ακολουθεί, εντοπίζεται στα σημεία 3 και 5. Σ' αυτά, ο κατά πάσα πιθανότητα κύριος (του 16ου αιώνα) συμπληρητής της ευχής B12.2, προσπαθεί να προσαρμόσει κατάλληλα την ευχή «τῆς προσκομιδῆς»⁵¹, ώστε αυτή να ανταποκρίνεται στο νέο προορισμό «ἐπάνωθεν τῆς ἁγίας τραπέζης ἐν ἧ ἔλειτούργησαν αἰρετικοί».

Εὐχή λεγομένη ὑπὸ τοῦ ἀρχιερέως ἐπάνωθεν τῆς ἁγίας τραπέζης ἐν ἧ ἔλειτούργησαν αἰρετικοί (B10.2):	Εὐχή τῆς προσκομιδῆς τοῦ ἁγίου Βασιλείου ⁵² :
1. Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, 2. ὁ τοῦ ζωοποιῦ σου Πνεύματος δυνάμει καὶ ἐνεργείᾳ θέμενος ἡμᾶς ἐν τῇ διακονίᾳ ταύτῃ, εὐδόκησον δὴ, Κύριε, τοῦ γενέσθαι ἡμᾶς διακόνους τῆς καινῆς σου	1. Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν,... 2. σὺ εἶ ὁ θέμενος ἡμᾶς εἰς τὴν διακονίαν ταύτην ἐν τῇ δυνάμει τοῦ Πνεύματός σου τοῦ ἁγίου. Εὐδόκησον δὴ, Κύριε, τοῦ γενέσθαι ἡμᾶς διακόνους τῆς καινῆς σου

49. Παπαιοῶννου, *Τακτικόν* 36-37.

50. B336, 13.1-2· Arranz 544 (13)· Τρεμπέλα, *Λειτουργία* 171.2.

51. Για το κείμενο, θεολογία και λειτουργική σημασία της ευχής της προσκομιδῆς στη θεία λειτουργία, βλ. Taft, *Great Entrance* 350-364, 364-373 (ευχή της προσκομιδῆς του Μ. Βασιλείου)· Π. Ι. Κουμαριανού, "Πρόθεση, προσκομιδή, προσφορά. Ένα ξεκαθάρισμα λειτουργικών όρων", *Θεολογία* 70 (1999) 483-512.

52. B336, 13.2· Arranz 544-545.1-19 (13)· Τρεμπέλα, *Λειτουργία* 171.4-17.

διαθήκης, λειτουργεῖν τῶν ἁγίων σου μυστηρίων· πρόσδεξαι ἡμᾶς προσεγγίζοντας τῷ ἁγίῳ σου θυσιαστηρίῳ 3. καὶ ἐπὶ τῇ ἁγίᾳ σου ταύτῃ τραπέζῃ 4. κατὰ τὸ πλῆθος τοῦ ἐλέους σου, ἵνα γενώμεθα ἄξιοι προσφέρειν σοι τὴν λογικὴν ταύτην λατρείαν 5. ἐπὶ ταύτῃ τῇ ἁγίᾳ σου τραπέζῃ 6. ὑπὲρ τῶν ἡμετέρων ἁμαρτημάτων καὶ τῶν τοῦ λαοῦ ἄγνοημάτων 7. ἀντικατάπεμψον ἡμῖν τὴν χάριν τοῦ παναγίου σου Πνεύματος...	διαθήκης, λειτουργοὺς τῶν ἁγίων σου μυστηρίων· πρόσδεξαι ἡμᾶς προσεγγίζοντας τῷ ἁγίῳ σου θυσιαστηρίῳ 3. 4. κατὰ τὸ πλῆθος τοῦ ἐλέους σου, ἵνα γενώμεθα ἄξιοι τοῦ προσφέρειν σοι τὴν λογικὴν ταύτην καὶ ἀναίμακτον θυσίαν 5. 6. ὑπὲρ τῶν ἡμετέρων ἁμαρτημάτων καὶ τῶν τοῦ λαοῦ ἄγνοημάτων... 7. ἀντικατάπεμψον ἡμῖν τὴν χάριν τοῦ ἁγίου σου Πνεύματος...
---	--

Ο J. Goar χρησιμοποιεῖ το «Αλλατιανό ευχολόγιο» («Euchologio Allatiano MS.»)⁵³, σημερινό *Barb. gr. 390*, ως τρίτη βασική πηγή για την έκδοση του ευχολογίου του («tertium Allatii est»)⁵⁴. Ευχολόγιο στο οποίο εκδίδει πρώτος την ιδιόμορφη ακολουθία B10⁵⁵. Την έκδοση της ακολουθίας από τον J. Goar χρησιμοποιεῖ και ο P. de Meester για τα σχετικά σχόλιά του γύρω απ' αυτή τη λειτουργική τάξη⁵⁶. Η έκδοση της ευχής «ἐπάνωθεν τῆς ἁγίας τραπέζης ἐν ἧ ἔλειτούργησαν αἰρετικοί» του κυπριακού λει-

53. Ο J. Goar χρησιμοποιεῖ τον τίτλο αυτό διότι ο κώδικας, τον οποίο μελετά, βρίσκεται στην προσωπική βιβλιοθήκη του Λέοντος Αλλατίου. Για την ιστορία του χειρογράφου και τη σχέση του Λέοντος Αλλατίου με τον εκδότη λειτουργικών κειμένων J. Goar, βλ. Ioannides, "Bulla Cypria" 344-345· του ίδιου, *Estratto* 42-44, 85-86.

54. Goar iv (*Prooemium*).

55. Goar 495-496.

56. Meester, *Rituale* 228.

τουργικού χειρογράφου του 16ου αιώνα *Barb. gr. 390* στο ευχολόγιο του J. Goar φθάνει ως τη σημερινή λειτουργική πράξη: έχει περιληφθεί στο ευχολόγιο, το οποίο επιμελήθηκε ο πρωτοπρεσβύτερος Νικόλαος Π. Παπαδόπουλος⁵⁷, καθώς επίσης και στη σχετική έκδοση της Αποστολικής Διακονίας «Ακολουθία και τάξεις εις Εγκαίνια Ναού»⁵⁸.

57. (επιμέλεια) Ν. Π. Παπαδοπούλου, *Ευχολόγιον το Μέγα. Αναθεωρηθέν και διά παντοίων σημειώσεων και νέων ευχών πλουτισθέν*, Αθήνα 1927, 508.

58. *Εγκαίνια* 80.